

Wileńska „pompa funebris” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” w świetle „Kuriera Litewskiego” jako przykład magnackich obchodów uroczystości funeralnych

Uroczystości pogrzebowe obok ślubów i chrzcin należą do najważniejszych świąt obchodzonych w gronie rodzinnym¹. Wpisują się w cykliczność ludzkiego życia i stanowią integralną część codzienności. Dla magnaterii uroczystości związane z pożegnaniem zmarłego oraz oddaniem mu należytej czci, prócz okazji do spotkań w gronie najbliższych, były przede wszystkim narzędziem wykorzystywanym do kreacji rodowego wizerunku, a także do podkreślenia pozycji społecznej i ekonomicznej zmarłego oraz jego rodu².

W niniejszym artykule analizie poddane zostaną uroczystości żałobne zorganizowane w stolicy W. Ks. Litewskiego po śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”, wojewody wileńskiego. Wilno, obok Warszawy czy Krakowa, było zaliczane do większych ośrodków miejskich Rzeczypospolitej. Zróżnicowane pod względem narodowościowym oraz wyznaniowym stołeczne miasto stanowiło centrum życia gospodarczego, naukowo-kulturalnego oraz religijnego. To na jego przykładzie można prześledzić obyczajowość różnych grup społecznych, w tym zwłaszcza posiadających w mieście swoje rezydencje magnatów i dostojników, pełniących ważne funkcje państwowe i kościelne, a także

---

¹ Świąta rodzinne, obok świąt kościelnych oraz publicznych, stanowią jeden z trzech typów uroczystości obchodzonych przez mieszkańców Rzeczypospolitej w dobie nowożytnej. Zob. B. Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014, s. 10. Por. A. Jakuboszczak, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016, s. 177–194.

² B. Popiołek, *Śluby, pogrzeby, ingresy urzędnicze – ceremonie w życiu Lwowa w pierwszej połowie XVIII wieku*, w: *Lwów – miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta*, t. 9: *Życie codzienne miasta. Studia z dziejów miasta*, red. K. Karolczak, Ł.T. Sroka, Kraków 2014, s. 84–95.

szlachty przybywającej np. na obrady wileńskiej kadencji Trybunału Głównego W. Ks. Litewskiego.

Relacja z pożegnania ciała wojewody wileńskiego zamieszczona na kartach „Kuriera Litewskiego” skłania do podjęcia próby odpowiedzi na następujące pytania: 1) jakie miejsce wśród informacji przekazywanych do publicznej wiadomości na łamach tygodnika zajmowały te o magnackich pogrzebach; 2) jaki obraz uroczystości funeralnych przekazuje prasa informacyjna? Pojawiają się również pytania, jakich narzędzi używali „redaktorzy” do kreacji wizerunku pogrzebu magnackiego, które jego elementy były szczególnie opisywane i dlaczego, a o których jedynie wspomniano, wreszcie, na ile opublikowane wiadomości miały charakter informacyjny, na ile zaś propagandowy?

Tematyka funeralna od dawna znajduje się w kręgu zainteresowań badaczy kultury dawnej Rzeczypospolitej. W literaturze naukowej kwestie uroczystości pogrzebowych poruszono w pracach ogólnych, dotyczących dziejów obyczajowości oraz kultury³, a także w pracach etnologicznych i antropologicznych⁴. W historiografii polskiej kluczowymi opracowaniami w zakresie ceremonii pogrzebowej są prace Juliusza Chrościckiego, za sprawą których rozpowszechnione zostało sformułowanie „sarmacka pompa funebris”, określające obrzęd pogrzebowy szlachty polskiej między XVI a XVIII w.⁵ W latach 90. XX w. w historiografii pojawił się nowy nurt rozpatrujący obrzędowość pogrzebową w kontekście refleksji nad mentalnością różnych grup i środowisk społecznych⁶.

³ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 3: *Czasy nowsze do roku 1831*, Warszawa 1991; M. Rożek, *Uroczystości w barokowym Krakowie*, Kraków 1976, s. 56; W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, wyd. 7, Lwów 1931, s. 126–130; E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów: uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001; tenże, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku*, Gdańsk 1998; J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, wyd. 3, Warszawa 1976, s. 98–118; Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1977; tenże, *Z dziejów obyczajów polskich: w wiekach XVII i pierwszej połowie XVIII*, Warszawa 1957; W. Czapliński, *Dawne czasy. Opowiadania i szkice historyczne z XVII w.*, Wrocław 1957; K. Matwijowski, *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; M. Bogucka, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 53–61.

⁴ A. Fischer, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921; H. Biegeleisen, *U kolebki, przed ołtarzem, nad mogiłką*, Lwów 1929.

⁵ J.A. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974; tenże, *Od śmierci do egzekwii*, w: VANITAS. *Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych*, oprac. J. Dziubkowska, Muzeum Narodowe w Poznaniu, listopad 1998 – luty 1997, s. 28–33; tenże, *Oswajanie śmierci pięknem*, „Barok. Historia – literatura – sztuka” 1 (2004), s. 17–39.

⁶ B. Rok, *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław 1991; tenże, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995; tenże, *Zakony wobec śmierci hetmanów w czasach saskich (1697–1763)*, w: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich,

W tym miejscu należy zaznaczyć, że wyżej wspomniane badania dotyczą głównie miast z terenów Korony, rzadziej zaś Litwy⁷. Wileńskie uroczystości funeralne zostały dotychczas rozpatrzone w odniesieniu do aktów pogrzebowych władców oraz ceremonii żałobnych organizowanych na okoliczność śmierci monarchy⁸. Nowych informacji na temat kultury pogrzebowej mieszkańców stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego dostarczają badania Wioletty Zieleckiej-Mikołajczyk⁹ oraz Bernadetty Manyś¹⁰.

Zagadnienia związane z uroczystościami pogrzebowymi omawiane są w oparciu o analizę określonego materiału źródłowego, jakim jest głównie literatura funeralna (treny, kazania, mowy, kondolencje), a także testamenty oraz rejestry pośmiertne. Tymczasem cennych informacji może dostarczyć również prasa, która zawiera porównywalny, a może i nawet bardziej zróżnicowany typ informacji niż pamiętniki, epistolografia czy *silva rerum*¹¹. Bywa ona jednak często przez badaczy marginalizowana lub też zupełnie pomijana.

A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław 2005, s. 289–298. W podobny sposób do zagadnienia pogrzebu podeszła Alina Nowicka Jeżowa, zob. A. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992. Zob. też: J. Białostocki, *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności” i „przemijania” w poezji i sztuce*, w: tenże, *Płec śmierci*, Gdańsk 1999, s. 41–113; J.K. Goliński, *Vanitas. O marności w literaturze i kulturze dawnej*, Warszawa 1996.

⁷ M. Paknys, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVII a.*, Vilnius 2008.

⁸ M. Kosman, *Pompa funebris w Wilnie doby przedrozbiorowej*, „Lituanica-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 6 (2004), s. 131–158; M. Moroka, *Uroczystości pogrzebowe w Wilnie po śmierci Augusta II*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 147–161; L. Balaišytė, *Valdovo pašlovinimui, šlovintojo atminimui: Augusto III išskilmės Vilniuje*, „Acta Academiae Artium Vlnensis”, t. 65–66: *Lietuvos kultūros karališkasis dėmuo: įvaizdžiai, simboliai, relikvijos*, sud. J. Liškevičienė, S. Maslauskaitė, G. Surdokaitė, Vilnius 2012, s. 307–318; B. Manyś, *Gedulingos išskilmės Vilniuje po Marijos Juzefos ir Augusto III mirties*, „Lietuvos istorijos metraštis” (2014), nr 1, s. 37–45.

⁹ W. Zielecka-Mikołajczyk, *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012.

¹⁰ B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 157–279.

¹¹ Za pierwszy polski tygodnik informacyjny uchodzi „Kurier Polski”, który wywodził się spod prasy drukarskiej warszawskich pijarów. Działali oni na polu wydawniczym w oparciu o przywilej z 1694 r., nadany przez Jana III Sobieskiego, a następnie Augusta II Wettyna w 1701 r. Poprzednikami „Kuriera” były ukazujące się od 1729 r. „Nowiny Polskie”, których tytuł pod koniec tego samego roku, zmieniono na „Kurier Polski”. W wyniku przejęcia w 1734 r. redakcji pisma przez Jana Naumańskiego, w miejsce „Kuriera Polskiego” zaczęto wydawać „Gazety Polskie”. W tym samym roku na mocy przywileju królewskiego zrównano prawa drukarni jezuickiej z drukarnią pijarską. Wkrótce też jezuici przejęli redakcję „Gazet Polskich”, a od stycznia 1737 r. zaczęli wydawać tygodnik o nazwie „Kurier Polski”. Tygodnik ten stanowi zatem pierwsze czasopismo drukowane w języku polskim, na kartach którego sporo miejsca poświęcano wiadomościom z kraju, nie zaś

Podstawę źródłową niniejszych rozważań stanowi pierwsza periodyczna prasa informacyjna drukowana w stolicy W. Ks. Litewskiego¹². „Kurier Litewski”, o którym mowa, według Jerzego Łojka był wydawany od 18 kwietnia 1760 r., zaś według Ireny Petrauskienė, powołującej się na przywilej nadany przez Augusta III Akademii Wileńskiej, pierwszy numer gazety został opublikowany z datą nadania dokumentu, czyli 22 lutego 1760 r.¹³ Badaczka litewskiej prasy Regina Jakubėnas przywołuje również pogląd wysunięty przez Jonasa Karosasa i Aleksandra Śnieżko, według których „Kurier Litewski” był wydawany już w 1759 r.¹⁴ Uzupełnienie tygodnika stanowiły „Wiadomości Cudzoziemskie”, „Wiadomości Literackie”, a także wydawane od 10 stycznia 1761 r. „Supplementary do gazet wileńskich”¹⁵. Na łamach gazety, ukazującej się raz w tygodniu, donoszono o najważniejszych wydarzeniach mających miejsce w miastach W. Ks. Litewskiego, jak i w Koronie. Tygodnik zaprzestano wydawać prawdopodobnie w 1763 r. W historiografii polskiej i litewskiej nie ma w tej kwestii jednoznacznego stanowiska¹⁶.

Wskazanie właściwej daty kończącej proces wydawniczy wyżej przywołanego tytułu utrudnia również stan zachowania egzemplarzy „Kuriera” w bibliotekach zarówno polskich, jak i wileńskich¹⁷. Ponadto należy zauważyć, iż żaden z ośrodków bibliotecznych nie dysponuje pełnym kompletem tego pierwszego, drukowanego periodyku litewskiego¹⁸. W wyniku przeprowadzonej kwerendy źródłowej udało się ustalić, że w bibliotekach polskich i wileńskich przechowywanych jest łącznie 147 numerów „Kuriera Litewskiego”. Większość jego nu-

---

z zagrańcy, co było powszechnie praktykowane na łamach gazet europejskich. Gazeta ta była publikowana do 1760 r. W styczniu 1761 r. podzielono ją na dwie serie: wydawany co sobotę „Kurier Warszawski” oraz publikowane w każdą środę „Wiadomości Warszawskie”, zob. J. Łojek, *Prasa informacyjna 1729–1794*, w: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 21–23.

¹² Tekst przywileju zob. *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai: XVI–XIX a.*, parengė I. Petrauskienė, Vilnius 1992, s. 31–32. Zob. też: R. Jakubėnas, *Początki i sytuacja prasy w Europie i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Senoji lietuovos literatūra” 20 (2006), s. 173.

¹³ I. Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuvė, 1575–1773*, Vilnius 1976, s. 136.

¹⁴ Autorka powołując się na argumentację przytoczoną przez I. Petrauskienė odrzuca możliwość publikacji gazety od 1759 r., zob. R. Jakubėnas, *Początki i sytuacja prasy w Europie...*, s. 177–178.

¹⁵ J. Łojek, *Prasa informacyjna 1729–1794...*, s. 24.

¹⁶ J. Łojek podał, że „Kurier Litewski” był publikowany do sierpnia 1764 r. zob. J. Łojek, *Prasa informacyjna 1729–1794...*, s. 24–25. R. Jakubėnas na podstawie K. Estreichera wskazała, iż „Kurier” przestano publikować w sierpniu 1763 r. R. Jakubėnas, *Początki i sytuacja prasy...*, s. 178, przypis 27.

¹⁷ R. Jakubėnas odniosła się jedynie do stanu zachowania tygodników w bibliotekach wileńskich, zob. R. Jakubėnas, *Początki i sytuacja prasy...*, s. 173.

¹⁸ Podobnie rzecz ma się w przypadku „Kuriera Polskiego” pierwszego, ogólnopolskiego tygodnika.

merów znajduje się w zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich¹⁹ oraz Litewskiej Bibliotece Narodowej im. Marcina Maźwida²⁰. Na kartach „Kuriera” z lat 1760–1763 odnotowano 147 wiadomości pochodzących z Wilna. Nie oznacza to, że występowały one w każdym numerze „Kuriera”. W pięciu numerach nie znajdujemy ich w ogóle, natomiast w pięciu innych podane są do wiadomości publicznej dwukrotnie.

W gazecie obok informacji dotyczących bieżących spraw politycznych, gospodarczych oraz religijnych, odnajdujemy wiadomości o przełomowych momentach w życiu człowieka. Czytamy relacje z obrzędów udzielenia sakramentu chrztu świętego zarówno nowonarodzonym, jak i dorosłym, opisy ceremonii ślubnych, a także liczne i obszerne relacje z pogrzebów i egzekwii szlacheckich. Tych ostatnich w wiadomościach z Wilna opublikowanych w „Kurierze Litewskim” odnajdujemy 44 (zob. zał. 1). W tej swoistej „kronice” wiadomości funeralnych czytamy o obchodach uroczystości pogrzebowych zakończonych depozycją ciała w grobie, odprawianiu egzekwii z wigiliami i mszami św. św., kondukcie pogrzebowym, sprawowanym mszach św. św., wigiliach i aniwersarzach, a także o rozbrzmiewających dzwonach kościołów wileńskich, obwieszających śmierć szlachcica czy też dostojnika. Wśród owych informacji najobszerniejsze dotyczą magnackiej pompy funebris.

Na łamach numerów tygodnika z lat 1760–1763 odnajdujemy co najmniej kilka doniesień o obchodach magnackich uroczystości funeralnych w Wilnie. Wśród nich za wydarzenie bezprecedensowe, które było olbrzymim przedsięwzięciem logistycznym, przykuwającym uwagę mieszkańców Wilna, uznać należy pożegnanie zmarłego hetmana wielkiego litewskiego, wojewody wileńskiego Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1702–1762), jednego z najbardziej wpływowych magnatów ówczesnych czasów²¹. Relacje z odprawianych w stolicy W. Ks. Litewskiego uroczystości żałobnych zamieszczone zostały w dwóch numerach „Kuriera Litewskiego”²². Analiza wileńskiej pompy funebris „Rybeńki” posłuży za przykład magnackich obchodów funeralnych mających miejsce w XVIII-wiecz-

¹⁹ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.

²⁰ Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.

²¹ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńko (1702–1762)*, PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 299–306; A. Sajkowski, *Od sierotki do rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965, s. 133–174; B. Manyś, *Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa i Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”. Relacje matki z synem na podstawie diariusza wojewody wileńskiego*, w: *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, red. A. Jakuboszczak, P. Matusik, Poznań 2012, s. 127–139. Zob. też też, *Uroczystości rodzinne...*, s. 202–203.

²² „Kurier Litewski”, [dalej KL] 1762, nr 22, z Wilna, 28 V 1762; tamże, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762.

nej stolicy W. Ks. Litewskiego. W niniejszym artykule poza kręgiem badań pozostają kwestie związane z liturgią pogrzebową. Uzupełniających wiadomości dostarcza diariusz Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego²³, a także diariusz kolegium wileńskiego²⁴. Ten ostatni zawiera szczegóły związane z zaangażowaniem jezuitów w organizację uroczystości żałobnych w Wilnie²⁵.

O tym, że stan zdrowia wojewody wileńskiego uległ pogorszeniu doniesiono na łamach 21 numeru „Kuriera”, w wiadomościach z Wilna datowanych na 21 maja 1762 r. (piątek). Przekazana do publicznej wiadomości informacja była jednak dość lakoniczna i nie zapowiadała wydarzeń, które wkrótce miały nastąpić. W gazecie zapisano „Xiąże Jmć Wojewoda nasz wileński hetman w[ielki] W.X.L. pan pobożnością ku Bogu, miłością ku Ojczyźnie, hojnością ku Kościołowi, poszanowaniem ku stanowi duchownemu znakomity, gdy publicznymi staraniami, nieco na zdrowiu tu w tych dniach zapadł i na siłach osłabiał”²⁶.

Bliższe okoliczności śmierci „Rybeńki” zostały opisane przez Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego w jego diariuszu. Wspomina on, iż choroba hetmana wielkiego litewskiego była skutkiem najpierw nadmiernego przegrzania organizmu, a następnie zbytniego jego wychłodzenia, które miało miejsce podczas ingresu Ignacego Jakuba Massalskiego²⁷ na biskupstwo wileńskie 16 maja 1762 r.²⁸ Co więcej, wojewoda po powrocie z ingresu napił się późnym wieczorem zimnej lemoniady, która wzmogła objawy przeziębienia²⁹. W intencji szybkiego powrotu do zdrowia „Rybeńki”, na polecenie nowego biskupa die-

²³ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758–1764, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 204–205.

²⁴ LVIA, F. 1135, op. 20, nr 303, k. 173–174.

²⁵ Zagadnienie to poddał analizie w swej rozprawie doktorskiej Andrea Mariani, zob. A. Mariani, *Jezuici w kręgu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku. Społeczna i kulturowa rola kolegiów w Nieświeżu i w Stucku*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Profesora Macieja Serwańskiego w Zakładzie Historii Nowożytnej do XVIII Wieku Wydziału Historycznego UAM, A.D. 2014/2015, s. 330–331.

²⁶ KL 1762, nr 21, z Wilna, 21 V 1762.

²⁷ I. Szybiak, *Massalski Ignacy Jakub*, PSB, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 135–139; T. Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 90–96.

²⁸ G. Zujenień, *Ceremoniał ingresu biskupów wileńskich w XVII–XVIII wieku*, „Barok, Historia – literatura – sztuka” 13 (2006), nr 1, s. 59–73.

²⁹ M. Matuszewicz tak opisywał wydarzenia mające miejsce tamtego dnia „Był bardzo gorący ten dzień. Zaczął się wjazd biskupa po godzinie wtórej z południa, a trwał aż do godziny siódmej wieczorem. Kościół zaś katedralny wileński jest na krynicach [w miejscu podmokłym], a zatem na dębowych palach murowany, jest tedy naturalnie chłodny, ile jak było ku wieczorowi. A tak książę hetman w tak gorący dzień i tak długo pieszo idąc, wszystek spotniały, gdy do tak chłodnego wszedł kościoła, zaziębił się i gorączkę mieć począł. Potem przyjechawszy już prawie w nocy do

cezi wileńskiej, modliła się cała wspólnota katolicka. On to, według autora relacji zamieszczonej w „Kurierze Litewskim”, nakazał kapłanom podczas każdej mszy św. zmówić modlitwę za „Chorego”³⁰.

Niestety, nawrót choroby, w tym zwłaszcza gorączki, nastąpił podczas obiadu, na który Michał Kazimierz został zaproszony przez nowo konsekrowanego biskupa³¹. W wyniku poczynionych zabiegów medycznych, a mianowicie upuszczenia krwi z małego palca u dłoni, stan hetmana miał ulec chwilowemu polepszeniu³². W czwartek, 20 maja, księżę Radziwiłł był już „niebezpiecznie i śmiertelnie chory”³³. Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” zmarł w sobotę 22 maja 1762 r. o godzinie szóstej rano w swoim pałacu w Wilnie. M. Matuszewicz w diariuszu tymi oto słowami scharakteryzował zmarłego „Był to Pan prawdziwie nabożny i sprawiedliwy, i osobliwszej dobroci. Nie był mściwy nad nieprzyjaciółami swymi i owszem swoich nieprzyjaciół nie złością i oddawaniem złości za złość, ale dobrocią chciał konwinkować. Maksyma jego była pryncypalna: zawsze z królem jedno trzymać, w czym czasem wykraczał, bo aż nadto dworowi był posłuszny, a dwór, wiedząc o nieodmiennym i wielkim jego posłuszeństwie mniej go aprehendował ani obawiał i mało na jego promocje czynił”³⁴. O śmierci hetmana wielkiego litewskiego, dobrodzieja i protektora Kościoła katolickiego, zgodnie z tradycją, informowały mieszkańców Wilna rozbrzmiewające dzwony wileńskich świątyń³⁵.

---

swego pałacu, pił siła limonady i tym się bardziej zaziębił”, zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego...*, t. 2, s. 204–205.

³⁰ KL 1762, nr 21, z Wilna, 21 V 1762. Jest to modlitwa do Matki Bożej Nieustającej Pomocy. W diariuszu M. Matuszewicz zapisał, iż „Ksiądz świętobliwy Obłoczynski, misjonarz dominikanin, wołał na ambonie, aby wszyscy gorąco prosili Pana Boga o zdrowie dla księcia hetmana, i przepowiadał jaką by wielką szkodę miała Rzplita z utracenia, strzeż Boże, tak świętobliwego wielkiego senatora i wodza”, zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego...*, t. 2, s. 206.

³¹ Tamże, s. 206. Zob. też: B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 203.

³² Więcej na temat krwioopustu zob. J. Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015, s. 135–160.

³³ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego...*, t. 2, s. 207. W liście pisanym z Nieświeża 21 V 1762 r. żona Michała Kazimierza Radziwiłła, Anna Ludwika z Mycielskich Radziwiłłowa pisała do niego „Byłam w wielkiej turbacyi żem tak długo od Pana listu nie miała, gdyż wieczora już koło dwunasty w nocy pierwszy, po tym coś z Niechniewicz do mnie pisał odebrałam, ale jak zważam przeczuwało serce moje ten przeciąg poczty i nie próżna była ta moja alteracja, ponieważ jak słyszę, że mój Pan chorował z tych fatyg i tak długiego w upał chodzenia, nie masz mój monarcho zglennda na swoje zdrowie, które nie tylko dla mnie i dzieci naszych, ale i dla wszystkich potrzebne, [...]”, z Nieświeża, 21 V 1762, AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 619, nr 398, k. 118.

³⁴ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego...*, t. 2, s. 209.

³⁵ KL 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762.

Wraz ze śmiercią człowieka, dla członków rodziny zmarłego rozpoczynał się czas, który miał przypomnieć o ulotności i marności życia. W tych trudnych chwilach czynione były również przygotowania do uroczystości pogrzebowej, stanowiącej w przypadku magnaterii swoiste, pożegnalne *theatrum*, które odbywało się według ściśle określonego scenariusza. Organizacja aktu funeralnego Michała Kazimierza Radziwiłła była tym trudniejsza, że zmarł on w stolicy W. Ks. Litewskiego, a więc mieście nad którym sprawował władzę wojewodzińską i z którym przez urząd wojewody był związany formalnie od października 1744 r., czyli przez 18 lat³⁶. Jego zwłoki miały być jednak tymczasowo zdeponowane w Mirze, oddalonym od Wilna o około 200 kilometrów³⁷. Właściwym miejscem ich spoczynku miał być kościół nieświeski p.w. Bożego Ciała³⁸.

„Kurier Litewski” donosił, że ciało wojewody wileńskiego zostało złożone w sali wileńskiego pałacu „ku Trockiej bramie leżącym”³⁹. Tam też oczekiwało na przybycie najstarszego z synów zmarłego, Karola Stanisława zwanego „Panie Kochanku”⁴⁰, który stał się głównym spadkobiercą majątku „Rybeńki”. Był on również opiekunem wdowy Anny Ludwiki z Mycielskich Radziwiłłowej⁴¹,

³⁶ B. Manyś, *Wjazd na województwo wileńskie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” jako przykład specyfiki kultury dworów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Europejski Wiek Osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. M. Dębowski, A. Grzeškowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 307–321.

³⁷ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz...*, s. 305.

³⁸ Franciszka Urszula z Wiśniowieckich Radziwiłłowa zmarła 23 V 1753 r., zaś jej pogrzeb w Nieświeżu odbył się w dniach 3 IX – 7 IX tego samego roku, złożenie ciała w krypcie grobowej miało miejsce pierwszego dnia uroczystości pogrzebowych, czyli 3 IX. Do czasu właściwego pogrzebu trumna z ciałem Franciszki Urszuli spoczywała w kościele w Mirze, zob. AGAD, AR, dz. VI, mf. II-80a, *Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, k. 1912–1913, 1925. Zob. też K. Wierzbicka-Michalska, *Radziwiłłowa Franciszka Urszula (1705–1753)*, PSB, t. 30 (1987), s. 388–390. Szerzej o śmierci Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej zob. R. Jankowski, *Śmierć matki i bliskich Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1702–1762) w świetle jego diariusza*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 23 (2015), s. 203–218.

³⁹ KL 1762, nr 23, z Wilna 4 VI 1762.

⁴⁰ J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław zw. Panie Kochanku (1734–1790)*, PSB, t. 30, s. 248–262.

⁴¹ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłłowa Anna Ludwika (1729–1771)*, PSB, t. 30, s. 387–388. Zob. też: B. Manyś, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, w: *Kobiectwo kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa 2016, s. 171–185; też, „*Jak się ty tam dziś będziesz wesoła, to i ja tu będę wesoła*”. O świątkach i świątkowaniu w korespondencji Anny z Mycielskich Radziwiłłowej z lat 1754–1762, w: *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościk, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 159–172; B. Manyś, A. Jakuboszczak, *Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w listach „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, w: *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego trady-*

drugiej małżonki zmarłego wojewody oraz dzieci pochodzących z tego małżeństwa⁴². Odpowiadał także za organizację aktu pogrzebowego. Z prasy dowiadujemy się, iż Karol Stanisław do Wilna przybył „we wtorek przeszły”, czyli 25 maja, a więc na czwarty dzień po śmierci ojca⁴³. W trakcie swojej wizyty w stołecznym mieście odbył on spotkania z Kazimierzem Przeciszewskim⁴⁴ prowincjałem litewskim, a także Ignacym Żabą⁴⁵ rektorem akademii i Ludwikiem Riaucourem⁴⁶ ministrem akademii, w trakcie których ustalono termin uroczystości funeralnych oraz ich przebieg⁴⁷.

Główny element wileńskiej *pompy funebris* stanowił kondukt żałobny wyprzedzający zwłoki wojewody z miasta, który naznaczono na „czasiech po Zielonych Świątkach”⁴⁸. Wzorowany na starożytnych obrzędach funeralnych, stanowił wyjątkowy spektakl, który miał pobudzić zmysły uczestników, skłaniając ich tym samym do refleksji nad ulotnością oraz marnością życia. Aż do nastania terminu konduktu, w intencji zmarłego wojewody, przy rozstawionych w pałacu siedmiu⁴⁹ ołtarzach, od niedzieli 23 maja odprawiane były liczne msze św. i wigilie żałobne⁵⁰.

---

cji, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 185–200; B. Manyś, *Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi w świetle listów „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, w: *Acta Anniversaria*, vol. 3 (2017), s. 38–54; P. Grobelna-Mazurek, B. Manyś, *Listy Anny z Mycielskich Radziwiłłowej oraz diariusz Charlesa de Saint-Pola jako źródło do badań działalności „dyplomatycznej” wojewodziny wileńskiej*, „*Historia Slavorum Occidentis*”, (2019), nr 3 (22), s. 100–116; P. Grobelna-Mazurek, B. Manyś, *Uczucie, emocje i postawy życiowe Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle jej listów. Przyczynek do badań nad kobietami z kręgów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „*Zapiski Historyczne*”, t. 84 (2019), z. 3, s. 57–79; M.E. Kowalczyk, „*Żona śliczna, poczciwa i wszelkich cnót pełna*”, czyli historia życia Anny Ludwiki z Mycielskich u boku dwóch Radziwiłłów (Leona Michała, a po jego śmierci Michała Kazimierza „Rybeńko”), w: *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 321–331; J. Bajer, A. Mariani, *Macocha idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, „*Studia Europaea Gnesnensia*”, 10/2014, s. 281–311.

⁴² Zob. B. Manyś, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej...*, s. 180–182.

⁴³ KL 1762, nr 22, z Wilna, 28 V 1762.

⁴⁴ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, [dalej EWJ], oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 547.

⁴⁵ Tamże, s. 799.

⁴⁶ Tamże, s. 569.

⁴⁷ LVIA, F. 1135, nr 20, k. 173.

⁴⁸ KL 1762, nr 22, z Wilna, 28 V 1762.

⁴⁹ Być może cyfra siedem symbolizowała liczbę pozostawionych na świecie, żyjących dzieci: z pierwszego małżeństwa z Franciszką Urszulą z Wiśniowieckich Radziwiłłową troje, zaś z drugiego, zawartego z Anną Ludwiką z Mycielskich Radziwiłłową, czworo.

⁵⁰ KL 1762, nr 22, z Wilna, 28 V 1762. Szerzej o uroczystościach odprawianych w domu zmarłego, zob. B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 173–176.

Jak podano na łamach „Kuriera”, obchody uroczystości pogrzebowych rozpoczęły się w środę 2 czerwca o godzinie szóstej popołudniu⁵¹. Warto zauważyć, iż czas wystawienia zwłok „Rybeńki” w sali pałacu wileńskiego był dość krótki. Możemy się domyślać, iż pośpiech związany z przeniesieniem ciała wynikał z panujących warunków pogodowych. Słoneczne, gorące dni, o których czytamy w diariuszu M. Matuszewicza, przyspieszały proces rozkładu, który mógł w takich warunkach nastąpić nawet 24 godziny po zgonie. Organizatorzy uroczystości mieli nadto na uwadze odległość pomiędzy Wilnem a Mirem, którą należało pokonać. W tych okolicznościach wydaje się, iż pośpiech związany z przeniesieniem ciała wojewody był uzasadniony. Naznaczenie godziny rozpoczęcia właściwych uroczystości, w tym wypadku nie było bez głębszego znaczenia. Jak wspomniano wyżej, „Rybeńko” swą ziemską wędrówkę zakończył o godzinie szóstej rano. Rozpoczęcie zatem uroczystości pogrzebowych o godzinie szóstej popołudniu miało głównie wymiar symboliczny. Zmrok, który zapadał utożsamiany był ze śmiercią, w objęciach której znalazł się wojewoda. Z tej bezdennej czeluści mogła go wyrwać jedynie modlitwa. Ta zaś otwierała bramy do życia wiecznego, którego symbolem jest światło niesione przez żałobników⁵². W ten sposób uzewnętrznilo przejście Michała Kazimierza ze świata umarłych do świata nowo narodzonych. Kondukt miał zatem charakter triumfalnej procesji, w której podkreślano zwyczajstwo życia nad śmiercią.

Wyprowadzenie ciała wojewody odbyło się w asyście wileńskiego kleru. Na łamach „Kuriera Litewskiego” czytamy, iż do pałacu leżącego „ku Trockiej bramie” przybyli w towarzystwie członków wileńskiej kapituły katedralnej oraz zgromadzonego duchowieństwa wysocy dostojnicy kościoła, a mianowicie: Ignacy Jakub Massalski biskup ordynariusz, Aleksander Kazimierz Horain⁵³ biskup sufragana żmudzki, referendarz W. Ks. Litewskiego, Tomasz Ignacy Zienkiewicz⁵⁴ biskup sufragana białoruski, sekretarz W. Ks. Litewskiego, a także Gabriel Wodziński⁵⁵ biskup koadiutor smoleński. Po odprawieniu niesporów żałobnych oraz po wysłuchaniu oracji pogrzebowej wygłoszonej przez Alek-

⁵¹ KL 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762. H. Dymnicka-Wołoszyńska w biogramie „Rybeńki” wskazała datę 12 VI jako dzień eksportacji ciała z Wilna do Mira, zob. H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Ra-dziwiłł Michał Kazimierz...*, s. 305.

⁵² J. Chrościcki, *Pompa funebris...*, s. 30.

⁵³ *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, [dalej *Urz. cent.*] oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 172, nr 1357.

⁵⁴ *Urz. cent.*, s. 181, nr 1444.

⁵⁵ LVIA, F. 1135, op. 20, nr 303, k. 348.

sandra Woyzbuna⁵⁶, procesja ruszyła ulicami miasta⁵⁷. Akty żałobne magnaterii, podobnie jak innego rodzaju uroczystości obchodzone przez członków tego stanu, były swoistymi „widowiskami”, miały one zatem swoich aktorów oraz widzów, a także rozgrywały się w określonej scenografii, którą współtworzył między innymi krajobraz miejski, oprawa muzyczna oraz oświetlenie. Ciało wojewody nie było prowadzone w ciszy i zadumie przez członków najbliższej rodziny oraz przyjaciół. Poprzez teatralność obchodów pogrzebowych eskalowano nie tylko uczucie bólu, smutku i straty, ale również kreowano na nowo wizerunek osoby, która zmarła. Obecność i zaangażowanie w uroczystości najwyższych dostojników kościelnych z jednej strony stanowiło potwierdzenie statusu zmarłego, z drugiej zaś podziękowanie za jego działalność i oddanie na rzecz Kościoła katolickiego. Duchowni przede wszystkim zaś stanowili uosobienie sfery *sacrum*, do której podążała dusza zmarłego⁵⁸. Ruszającym spod pałacu żałobnikom towarzyszył głos rozbrzmiewających dzwonów wileńskich świątyń, salwy armatnie oraz odgłos wydobywający się z kotłów⁵⁹. Ta „gorąca” i „żywiolowa” manifestacja żałoby nawiązywała bezpośrednio do rzymskich uroczystości pogrzebowych⁶⁰.

Kondukt żałobny charakteryzował się określonym porządkiem, który zarówno uczestnikom, jak i obserwatorom dawał poczucie pewnej stałości oraz nienaruszalności. Wywodzący się z tradycji antycznej, był mocno osadzony w kulturze nowożytnej Europy⁶¹. W jego strukturze wyodrębniano część świecką oraz duchowną. W kondukcje Radziwiłła, z uwagi na pełniony przez niego urząd hetmana wielkiego litewskiego oraz wiążące się z tym zwierzchnictwo nad wojskiem W. Ks. Litewskiego, wyeksponowana była również część wojskowa⁶². Z gazety dowiadujemy się, iż księcia Radziwiłła z Wilna wyprowadzały między innymi chorągiew buławy wielkiej W. Ks. Litewskiego, trzy szwadrony huzarów, szwadron dragonii nadwornej jego syna Karola Stanisława miecznika W. Ks. Litewskiego⁶³, szwadron dragonii regimentu buławy wielkiej W. Ks. Litewskiego. W kondukcje żałobnym kroczyła również artyleria, regiment pieszy

⁵⁶ Tamże, k. 173.

⁵⁷ Zob. też KL 1761, nr 52, z Wilna, 21 XII 1761.

⁵⁸ KL 1761, nr 52, z Wilna, 21 XII 1761.

⁵⁹ KL 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762.

⁶⁰ J. Chrościcki, *Pompa funebris...*, s. 19.

⁶¹ B. Popiołek, *Śluby, pogrzeby...*, s. 89.

⁶² T. Ciesielski, *Pogrzeby wojskowe w czasach saskich*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 217–233.

⁶³ Urz. cent., s. 101.

buławy polnej W. Ks. Litewskiego, chorągwie janczarskie (komputowa buławy wielkiej W. Ks. Litewskiego oraz nadworna księcia wojewody)⁶⁴. To, jak liczny mógł być to orszak żałobny, uzmysławiają ustalenia Tomasza Ciesielskiego, który stwierdził, iż podczas uroczystości żałobnych hetmanów eskorta wojskowa liczyła więcej niż tysiąc żołnierzy⁶⁵. Z relacji zamieszczonej na łamach litewskiego tygodnika wynika, że w sposób szczególny chciano podkreślić stratę jaką poniosło wojsko z powodu śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”. Wymownym tego symbolem miał być prowadzony w kondukcie koń, z upiętym, „suto zdobionym” jednak pustym siodłem⁶⁶. Z jednej strony był to symbol straty poniesionej przez wojsko, z drugiej zaś przez miasto i całą ojczyznę.

Część świecką konduktu współtworzyli deputaci Trybunału Głównego W. Ks. Litewskiego, najbliżsi przyjaciele zmarłego, a także ubrani w stroje żałobne członkowie dworów wojewody i miecznika. Nie mogło zabraknąć również reprezentacji wileńskich cechów⁶⁷ oraz bractw⁶⁸, które kroczyły z żałobnymi chorągiewami reprezentując społeczność miejską⁶⁹.

W relacji „Kuriera Litewskiego” czytamy, że księcia hetmana żegnały tłumy mieszczan wileńskich oraz okolicznej szlachty. Zapisano w niej, iż z obu stron kroczących żałobników broniła „od nacisku” chorągiew trybunalska⁷⁰. Wydaje się, że każdy chciał osobiście oddać cześć zmarłemu wojewodzie, którego ciało spoczywało w „ozdobnej” trumnie złożonej na „paradnym” wozie okrytym karmazynowym aksamitem, który dodatkowo był „suto galonowany” i pokryty herbami księcia oraz rodów skoliigaconych. Ten zaś prowadziło osiem koni, przykrytych tym samym materiałem, co wóz. Przy nim kroczyło ośmiu hajduków, odzianych w te same kolory⁷¹. Bezpośrednio za trumną jechał Michał Chodźko, koniuszy księcia wojewody, ubrany w taką samą „materię”⁷².

Z relacji prasowej wynika, że w sposób wyjątkowy eksponowane były herby księcia wojewody i rodów skoliigaconych z Radziwiłłami. Był to jeden ze sposobów zaprezentowania bezpośrednim uczestnikom uroczystości oraz zgromadzonym „widzom” potęgi rodowej, jej tradycji, a także w jakimś stopniu również

⁶⁴ KL 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762. Zob. też B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 203–206.

⁶⁵ T. Ciesielski, *Pogrzeby wojskowe...*, s. 232.

⁶⁶ KL. 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762.

⁶⁷ KL 1761, nr 52, z Wilna, 21 XII 1761. Zob. też B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 210–212.

⁶⁸ KL 1761, nr 52, z Wilna, 21 XII 1761. Tamże, s. 213–217.

⁶⁹ KL 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

⁷² AGAD, AR, dz. XXI, sygn. C31.

historii. W tym celu wykorzystywano nie tylko same herby, ale także kolory herbowe. Istotne znaczenie, podkreślające głównie książęcy status, miała umieszczona w wezłowie trumny mitra. Wymowne były również buława, ordery i szabla „bardzo kosztowna”⁷³.

W świetle przekazanych informacji czytelnik odnosi wrażenie, że w pierwszej kolejności mieszkańcy Wilna uczestniczyli w pożegnaniu księcia i hetmana wielkiego W. Ks. Litewskiego, następnie wojewody wileńskiego, a także kawalera Orderów Orła Białego, św. Huberta, św. Andrzeja Pierwszego Powołańca, dobrodzieja Kościoła katolickiego, na końcu zaś ojca i męża. Rodzinny wymiar tej publicznej uroczystości został na łamach prasy jedynie zasygnalizowany poprzez wskazanie, iż rogi całunu okrywającego trumnę wojewody były podtrzymywane przez „kawalerów i damy” przynależące do rodu Radziwiłłów, na czele z księciem miecznikiem. Trudno jednoznacznie stwierdzić, kogo autor relacji mógł mieć na myśli. Być może w wyprowadzeniu ciała uczestniczyły dzieci z pierwszego i drugiego małżeństwa „Rybeńki”. Gdyby jednak tak było, wówczas przy trumnie ojca kroczyłyby dwudziestoczteroletnia Teofila⁷⁴, dwudziestodwuletnia Katarzyna Karolina⁷⁵, ośmioletnia Weronika⁷⁶, trzyletni Hieronim Wincenty Mamertus Anthemius Maximus⁷⁷ oraz niespełna dwuletnia Maria Wiktoria Szmaragda⁷⁸. Mało prawdopodobne jest, aby w wileńskich uroczystościach brały udział dzieci Anny Ludwiki z Mycielskich Radziwiłłowej, zrodzone zarówno z pierwszego małżeństwa zawartego z Leonem Michałem⁷⁹, jak i drugiego z „Rybeńką”. Wdowa w liście pisany 3 czerwca 1762 r. z Nieświeża do „swego dobrodzieja” Karola Stanisława, pisała: „Dzieci moje wszystkie rzucam

---

⁷³ Na łamach „Kuriera Litewskiego” wspomniany jest jeden order, zob. tamże. Prawdopodobnie jednak w wezłowie znajdowały się trzy ordery, te same, które wystawione były przy ciele zmarłego w pałacu: Order Orła Białego, Order św. Huberta, Order św. Andrzeja Pierwszego Powołańca (Andrzeja Pierwszego Powołanego), zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego...*, t. 2, s. 217. Zob. też: B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 174–175.

⁷⁴ Urodzona w 1738 r., żona I v. Ignacego Morawskiego, 2 v. Jana Rozwadowskiego, zob. H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz...*, s. 305.

⁷⁵ Urodzona w 1740 r., żona Stanisława Ferdynanda Rzewuskiego, zob. tamże.

⁷⁶ Urodzona 12 X 1754 r., późniejsza żona Franciszka Stanisława Czapskiego, zob. *Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, k. 1979. AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 613, nr 69, k. 54, A.L. z Mycielskich Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła „Rybeńki”, Nieśwież 20 X 1754.

⁷⁷ Urodzony 11 V 1759 r., *Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, k. 2230.

⁷⁸ Urodzona 8 VIII 1760 r., późniejsza żona Benedykta Morykoniego, zob. Tamże, k. 2273. Zob. też: B. Manyś, *Uroczystości rodzinne...*, s. 205.

⁷⁹ O małżeństwie Anny i Leona zob. M. Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku: studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016, s. 230.

pod stopy J.O. W.X. Jmci Dobrodzieja⁸⁰. Korespondencja potwierdza, że w Wilnie w tamtym czasie nie było ani Anny z Mycielskich, ani jej dzieci.

Jak wspomniano wcześniej, obchody magnackich uroczystości funeralnych były wpisane również w przestrzeń miejską. Tą zaś wyznaczała głównie wileńska trasa ceremonialna, która od 2. poł. XVII w. prowadziła z kościoła katedralnego ulicami Zamkową i Wielką, przez plac ratuszowy w kierunku Ostrej Bramy, aż do kościoła p.w. św. Józefa i Nikodema⁸¹. W przypadku konduktu wyprowadzającego ciało „Radziwiłła”, Karolowi Stanisławowi z uwagi między innymi na urząd wojewody, który pełnił jego ojciec, zależało na tym, aby ciało „Rybeńki” przeszło po raz ostatni, choć w części głównym traktem ulicznym. Kilkanaście lat wcześniej orszak o podobnym składzie wprowadzał uroczystie Michała Kazimierza Radziwiłła do miasta jako nowego wojewodę.

Nie bez znaczenia dla uroczystości magnackich pozostawało położenie świątyń, w tym przypadku jezuickich, których „Rybeńka” był protektorem. To przy kościele p.w. św. Janów⁸² oraz św. Kazimierza⁸³ zatrzymywano kondukt, aby jezuita mogli wygłosić żałobne „exorty”. Wyrażano w nich smutek i żal po starcie hetmana. Te zaś w magnackich uroczystościach miały szczególne znaczenie, gdyż jak zapisano na łamach „Wiadomości Literackich” mowy żałobne są formą przejętą z pogrzebu antycznego, którą „[...] chwalebnie po dziś dzień zachowują się [...]”⁸⁴. W ten właśnie sposób wojewodę żegnali także przedstawiciele władz miejskich, bernardyni oraz franciszkanie⁸⁵. Przed Ostrą Bramą ostatni hołd zmarłemu mogli złożyć także przedstawiciele Kościoła prawosławnego oraz unickiego. Wydaje się jednak, iż wszyscy oni mieli niewiele czasu na przygotowanie mów. Wyprowadzenie ciała z Wilna zakończyło się „późną porą”.

Zagadnienia związane z magnacką kulturą funeralną choć zostały szeroko rozpoznane dla terenów Korony, to w przypadku W. Ks. Litewskiego, w tym zwłaszcza miasta stołecznego, wymagają dalszych badań. Analiza materiału źródłowego wykazała, że doniesienia o obchodach uroczystości pogrzebowych

⁸⁰ AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 619, nr 399, k. 120.

⁸¹ Więcej na temat zob. B. Manys, *Uroczystości rodzinne...*, s. 196–199.

⁸² „Exortę” wygłosił w stroju doktorskim Maciej Szystowski profesor retoryki, zob. LVIA, F. 1135, op. 20, k. 174. Zob. też: EWJ, s. 673.

⁸³ „Exortę” wygłosił ksiądz Antoni Wilde kaznodzieja niedzielny Domu Profesów, zob. EWJ, s. 739.

⁸⁴ *Wiadomości Literackie* 1761, nr 8, z Wilna, 20 II 1761, k. 2.

⁸⁵ KL 1762, nr 23, z Wilna, 4 VI 1762. Zob. też KL 1761, nr 52, z Wilna, 21 XII 1761. W imieniu bernardynów z mową wystąpił Juwenalis Charkiewicz, Exorta pogrzebowa przy wyprowadzeniu ciała z Wilna do Nieświeża J.O. Xięcia Jmci Michała Radziwiłła [...], Wilno 1762, k. 111–112v.

i żałobnych, w porównaniu z informacjami o przebiegu innych świąt o charakterze rodzinnym, są znacznie liczniejsze i przekazują bardziej szczegółowe informacje. Ten typ uroczystości rodzinnej w relacjach prasowych przedstawiany jest głównie w kategoriach aktu publicznego. Podawane informacje ograniczają się głównie do opisu elementów zachowanych z tradycji antycznego pochówku, czyli składu i układu konduktu, wskazania obecnych podczas uroczystości dostojników kościelnych i państwowych, trasy przemarszu orszaku żałobnego, a także wyliczenia wygłoszonych mów i kazań żałobnych (w niektórych przypadkach odnotowane są także opisy katafalku oraz *castrum doloris*). Prezentowane zaś szczegóły związane ze zdobieniem trumny oraz wozu, a więc np. wykorzystanym rodzajem materiałów, mają charakter propagandowy, ściśle podkreślający status społeczny i ekonomiczny zmarłego oraz jego rodziny. Ekspozycja herbów i kolorów herbowych to działania, które były zarezerwowane jedynie dla przedstawicieli szlachty. Wydaje się, że w wiadomościach zamieszczanych na łamach gazet, była bardziej obecna „kultura oka”, niż „kultura emocji”.

Pamiętać należy, iż zarówno uroczystości funeralne, jak i innego rodzaju święta rodzinne, były opisywane według określonego, wypracowanego prawdopodobnie na podstawie wiadomości z „Kuriera Polskiego”, kanonu. Panująca wśród najzamożniejszych „moda funeralna” również wytyczała zakres wiadomości, który powinien znaleźć się w zamieszczanych relacjach. Trudno zatem w prasowych doniesieniach szukać informacji na temat obchodów domowej części uroczystości żałobnych, czy też szczegółów związanych z liturgią pogrzebu. Gazety informują jedynie ile dni trwał pogrzeb, kto celebrował danego dnia mszę św. oraz kto wygłaszał mowę lub kazanie. Mając to wszystko na uwadze otwarte pozostaje również pytanie o nadawców tych informacji, czy byli nimi przedstawiciele magnackich rodów – organizatorzy i uczestnicy uroczystości, czy może raczej osoby związane bezpośrednio z oficyną wydawniczą bądź jej kierownictwem. Jedno jest pewne, zamieszczony na łamach „Kuriera Litewskiego” opis uroczystości funeralnych Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, miał nie tylko skłonić czytelnika do refleksji nad marnością ludzkiego życia i dać wyraz wielkiej straty, którą poniosło państwo, Kościół katolicki, wojsko czy wreszcie stolica W. Ks. Litewskiego, ale przede wszystkim, miał ukazać splendor Radziwiłłowskiego domu.

Aneks nr 1. Informacje o wileńskich uroczystościach funeralnych na łamach „Kurier Litewskiego” 1760–1763

Rok	Nr	Miejsce i data podania informacji do wiadomości publicznej	Imię i nazwisko osoby zmarłej, której dotyczy informacja	Urząd/funkcja
1760	3	z Wilna, 2 V	Antoni Józef Dowojna Sołłohub ¹	generał artylerii W. Ks. Litewskiego ²
	34	z Wilna, 5 XII	Łopotowa ³	strażnikowa polna W. Ks. Litewskiego ⁴
	36	z Wilna, 19 XII (piątek)	Łopotowa	strażnikowa polna W. Ks. Litewskiego
	36	z Wilna, 19 XII (piątek)	Maksymilian Rosenfeld ⁵	porucznik J.K.Mci
1761	8	z Wilna, 20 II (piątek)	Antoni [Marcin] Chrapowicki ⁶	podkomorzy smoleński ⁷
	9	z Wilna, 27 II (piątek)	Leon Zaranek	porucznik petyhorski
	10	z Wilna, 6 III (piątek)	Michał Sulistrowski ⁸	stolnik oszmiański ⁹
	11	z Wilna, 13 III (piątek)	Jerzy Matuszewicz ¹⁰	starosta stokliński
	11	z Wilna, 13 III (piątek)	Mikołaj Ruszczyc ¹¹	starosta porojski
	17	z Wilna, 24 IV (piątek)	Jan Zabięłło ¹²	kasztelan mścislawski
	17	z Wilna, 24 IV (piątek)	Józef Ludwik Pereswiew Sołtan	surogator inflancki ¹³
	19	z Wilna, 8 V (piątek)	Fryderyk Adolf Saturgus	konsyliarz J.K.Mci
	23	z Wilna, 5 VI (piątek)	Michał z Kozielska Puzyna ¹⁴	starosta grodzieński
	25	z Wilna, 19 VI (piątek)	Józef Strutyński ¹⁵	starosta szakinowski i sejwejski
	27	z Wilna, 3 VII (piątek)	Anna Danielówna z Białożorów Zabięłłowa ¹⁶	pisarzowa ziemska kowieńska

Rodzaj obchodzonej uroczystości	Miejsce obchodu uroczystości	Uwagi
eksportacja ciała, ceremonia pogrzebowa, egzekwie	kościół OO. Misjonarzy	–
egzekwie i nabożeństwo funeralne	–	–
egzekwie z wigiliami i mszami	–	po raz czwarty obchodzone
pogrzeb ze złożeniem ciała do grobu	kościół ks. Trynitarzy (p.w. Pana Jezusa)	–
kondukt żałobny i złożenie ciała w świątyni	Kościół OO. Misjonarzy	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć, egzekwie żałobne	kościół akademicki (p.w. św. Janów)	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
egzekwie z wigiliami i mszami	kościół p.w. św. Kazimierza	szósta rocznica uroczystości pogrzebowych
egzekwie z wigiliami i mszami	kościół p.w. św. Kazimierza	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
egzekwie z wigiliami i mszami	kościół p.w. św. Kazimierza	„[...] jako osobliwszego dobrodzieja Kościoła S. Kazimierza Domu Professów Societatis Jezu [...]”
egzekwie z wigiliami i mszami	kościół p.w. św. Ducha	–
kondukt żałobny i złożenie ciała w świątyni	kościół p.w. św. Teresy	–
dzwony żałobne, egzekwie	kościół akademicki (p.w. św. Janów)	–

Rok	Nr	Miejsce i data podania informacji do wiadomości publicznej	Imię i nazwisko osoby zmarłej, której dotyczy informacja	Urząd/funkcja
	44	z Wilna, 30 X (piątek)	Barbara Sołłohubówna ¹⁷	generalówna artylerii W. Ks. Litewskiego
	44	z Wilna, 30 X (piątek)	Franciszek Tadeusz Ancuta ¹⁸	kanonik kapituły katedralnej
	46	z Wilna, 13 XI (piątek)	Teodat Niewiadomski ¹⁹	proboszcz domu profesów
	47	z Wilna, 20 XI (piątek)	Izabela z Radziwiłłów Ogińska ²⁰	kasztelanowa trocka
	48	z Wilna, 27 XI (piątek)	Antoni Baranowicz ²¹	strażnikowicz polny W. Ks. Litewskiego
	52	z Wilna, 21 XII (poniedziałek)	Barbara Sołłohubówna	generalówna artylerii W. Ks. Litewskiego
1762	5	z Wilna, 29 I (piątek)	Michał Jan Zienkowicz ²²	biskup diecezji wileńskiej
	6	z Wilna, 5 II (piątek)	Michał Jan Zienkowicz	biskup diecezji wileńskiej
	11	z Wilna, 12 III (piątek)	Krzysztof [Skumin] Tyszkiewicz	starosta retowski
	16	z Wilna, 16 IV (piątek)	Cecylia z Sapiehów Chodkiewiczowa ²³	starościna bludeńska
	22	z Wilna, 28 V (piątek)	Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”	hetman wielki W. Ks. Litewskiego, wojewoda wileński
	23	z Wilna, 4 czerwca (piątek)	Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”	hetman wielki W. Ks. Litewskiego, wojewoda wileński
	24	z Wilna, 11 VI (piątek)	Władysław Jelski ²⁴	przeszły starosta piński, pułkownik buławy wielkiej W. Ks. Litewskiego
	25	z Wilna, 18 VI (piątek)	Michał Horodeński ²⁵	sędzia ziemski wileński, porucznik petyhorskiego znaku kasztelana trockiego
	35	z Wilna, 27 VIII (piątek)	Antoni Abramowicz	podstarości sądowy starodubowski ²⁶
	35	z Wilna, 27 VIII (piątek)	Regina z Woynów Chreptowiczowa ²⁷	starościna werbelska

Rodzaj obchodzonej uroczystości	Miejsce obchodu uroczystości	Uwagi
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
pogrzeb	kościół p.w. św. Kazimierza	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
kondukt żałobny i złożenie ciała w świątyni	kościół OO. Dominikanów	–
pogrzeb	kościół OO. Misjonarzy	–
wigilie żałobne, msze św.	kościół p.w. św. Nikodema i Józefa, kościół katedralny	–
pogrzeb	kościół p.w. św. Nikodema i Józefa, kościół katedralny	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
wigilie żałobne, msze św.	sala pałacowa	–
kondukt żałobny	sala pałacowa, wójtowska karczma	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–

Rok	Nr	Miejsce i data podania informacji do wiadomości publicznej	Imię i nazwisko osoby zmarłej, której dotyczy informacja	Urząd/funkcja
	37	z Wilna, 10 IX	Krzysztof Skumin Tyszkiewicz	starosta retowski
	39	z Wilna, 24 IX (piątek)	Katarzyna z Ogińskich Przeździecka ²⁸	referendarzowa wielka W. Ks. Litewskiego
	49	z Wilna, 3 XII (piątek)	Franciszek z Indrana Kościałkowski	podkomorzy wilkomierski ²⁹
	1	z Wilna, 31 XII (piątek)	Antoni Króger	starosta (?)
1763	2	z Wilna, 7 I (piątek)	Róża z Burzyńskich Zienkowiczowa ³⁰	instygatorowa W. Ks. Litewskiego
	4	z Wilna, 21 I (piątek)	Michał Jan Zienkowicz	biskup diecezji wileńskiej
	4	z Wilna, 21 I (piątek)	Antoni Józef Żółkowski ³¹	biskup alaliński, sufragan i dziekan katedry wileńskiej
	5	z Wilna, 28 I (piątek)	Franciszek Kościałkowski	podkomorzy wilkomierski
	7	z Wilna, 11 II (piątek)	Róża z Burzyńskich Zienkowiczowa	instygatorowa W. Ks. Litewskiego
	26	Z Wilna, 24 VI	Adolf i Fryderyka Saturgusowie	konsyliarze pruscy J.K.Mci
	28	z Wilna, 8 VII (piątek)	Michał Sumorok	regent ziemski połocki
	30	Z Wilna, 22 VII (piątek)	Regina z Wojnów Chreptowiczowa	starościna werbelska
	32	z Wilna, 5 VIII (piątek)	Michał Antoni Horain	wojski wileński ³²

¹ P.P. Romaniuk, *Solłohub Dowojna Antoni Józef (zm. 1759)*, PSB, t. 40, Wrocław 2000–2001, s. 306–308. Zm. 6 IX 1759, pogrzeb 28 IV 1760.

² *Urz. cent.*, s. 39.

³ Zm. 15 IX 1760 w Bobrujsku.

⁴ Małżonka Stanisława Łopot Bykowskiego, zob. *Urz. cent.*, s. 194.

⁵ LVIA, SA 5351, k. 1170–1177, zob. też B. Manyś, *Uroczystości rodzinne*, s. 188–189.

⁶ Zm. 25 V 1760.

⁷ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 141.

Rodzaj obchodzonej uroczystości	Miejsce obchodu uroczystości	Uwagi
„wspaniała ta żałobna parada”	–	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć, egzekwie żałobne	kościół akademicki	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
pogrzeb	kościół akademicki	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–
aniwersarz pogrzebowy	kościół katedralny	–
pogrzeb	kościół katedralny	–
pogrzeb	cmentarz OO. Franciszkanów, kościół OO. Bernardynów	–
pogrzeb	kościół p.w. św. Kazimierza, kościół OO. Bernardynów	–
egzekwie	kościół p.w. św. Kazimierza	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć, kondukt, pogrzeb	kościół OO. Franciszkanów (kaplica Familii Jezusowej)	–
pogrzeb	kościół akademicki	–
dzwony żałobne ogłaszają śmierć	–	–

⁸ Zm. 6 III 1761.

⁹ *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek* [dalej *Urz. wil.*], red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 303.

¹⁰ Ojciec Marcina Matuszewicza, autora diariusza spisane go w latach 1714–1764. Jerzy Matuszewicz zmarł 12 III 1754 r., zaś jego pogrzeb odbył się niespełna rok później, bo 10 III 1755 r. Szerzej o okolicznościach śmierci starosty stoklińskiego zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, s. 375–377; 502–504.

¹¹ Zmarł w 1751 r. Był mężem Kunegundy z Matuszewiczów, siostry Marcina Matuszewicza, zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2, s. 757. Zob. też B. Manyś, *Uroczystości rodzinne*, s. 38.

- ¹² Zmarł w 1761 r., zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2, s. 780.
- ¹³ *Urzednicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1994, s. 169.
- ¹⁴ Zmarł dnia 26 II w Skopiszkach, w klasztorze ks. Dominikanów, którego był fundatorem. Przeżył 84 lata w kawalerskim stanie. Był bratem Krystyny Ludwiki z Sołtanów Zassowej, zob. LVIA, SA 5349, k. 1009–1010.
- ¹⁵ Okoliczności śmierci szczegółowo opisał M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2, s. 162–163. Zob. też: B. Manyś, *Uroczystości rodzinne*, s. 159.
- ¹⁶ Małżonka Michała Zabiełły, pisarza ziemskiego kowieńskiego, zob. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wieku* [dalej *Urz. troc.*], red. A. Rachuba, Warszawa 2009, s. 394.
- ¹⁷ Córka Antoniego Józefa Sołłohuba Dowjny i Brygidy z Radziwiłłów.
- ¹⁸ Kanonik inflancki, proboszcz słonimski, został przyjęty 10 V 1748 r. do kapituły katedralnej wileńskiej na miejsce zmarłego 7 IV 1748 r. Aleksandra Pukienia. Zmarł 30 X 1761 r. zob. *Kościół Zamkowy czyli Katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1916, s. 330, 343.
- ¹⁹ Urodzony 22 XII 1692 na Litwie, zmarł 10 XI 1761 r. w Wilnie. Prepozyt domu profesorów w latach 1758–1761, zob. EWJ, s. 459.
- ²⁰ Od 2 IX 1737 r. małżonka Tadeusza Franciszka Ogińskiego kasztelana trockiego. Zmarła 7 XI 1761 r., zob. *Urz. troc.*, s. 130.
- ²¹ Syn Kazimierza z Jałowa Baranowicza, zob. *Urz. cent.*, s. 194.
- ²² Biskup diecezji wileńskiej w latach 1730–1762, zob. EZW, s. 387.
- ²³ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2., s. 696.
- ²⁴ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, s. 80.
- ²⁵ *Urz. wil.*, s. 173.
- ²⁶ *Urz. smol.*, s. 283.
- ²⁷ B. Manyś, *Uroczystości rodzinne*, s. 159.
- ²⁸ Żona Antoniego Tadeusza Przeździeckiego, *Urz. cent.*, s. 175.
- ²⁹ *Urz. wil.*, s. 459.
- ³⁰ Małżonka Andrzeja Zienkowicza, *Urz. cent.*, s. 50.
- ³¹ EZW, s. 392.
- ³² *Urz. wil.*, s. 201.

Bibliografia

- Bajer J., Mariani A., *Macocho idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, „*Studia Europaea Gne-snensia*”, 10/2014, s. 281–311.
- Balaišytė L., *Valdovo pašlovinimui, šlovintojo atminimui: Augusto III iškilmės Vilniuje*, „*Acta Academiae Artium Vilnensis*”, t. 65–66: *Lietuvos kultūros karališkasis dėmuo: įvaizdžiai, simboliai, reliktai*, sud. J. Liškevičienė, S. Maslauskaitė, G. Surdokaitė, Vilnius 2012, s. 307–318.
- Białostocki J., *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności” i „przemijania” w poezji i sztuce*, w: tenże, *Płec śmierci*, Gdańsk 1999, s. 41–113.
- Biegeleisen H., *U kolebki, przed ottarzem, nad mogiłą*, Lwów 1929.
- Bogucka M., *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994.
- Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, t. 3: *Czasy nowsze do roku 1831*, Warszawa 1991.
- Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, wyd. 3, Warszawa 1976.
- Chrościcki J.A., *Od śmierci do egzekwii*, w: *VANITAS. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych*, oprac. J. Dziubkova, Muzeum Narodowe w Poznaniu, listopad 1998 – luty 1997, s. 28–33.
- Chrościcki J.A., *Oswajanie śmierci pięknem*, „*Barok. Historia – literatura – sztuka*” 1 (2004), s. 17–39.
- Chrościcki J.A., *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- Ciesielski T., *Pogrzeby wojskowe w czasach saskich*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 217–233.
- Czapliński W., *Dawne czasy. Opowiadania i szkice historyczne z XVII w.*, Wrocław 1957.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńko (1702–1762)*, PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 299–306.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.
- Fischer A., *Zwyczaj pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921.
- Goliński J.K., *Vanitas. O marności w literaturze i kulturze dawnej*, Warszawa 1996.
- Grobelna-Mazurek P., Manyś B., *Listy Anny z Mycielskich Radziwiłłowej oraz dziennik Charlesa de Saint-Pola jako źródło do badań działalności „dyplomatycznej” wojewodziny wileńskiej*, „*Historia Slavorum Occidentis*” 2019, nr 3 (22), s. 100–116.
- Grobelna-Mazurek P., Manyś B., *Uczucie, emocje i postawy życiowe Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle jej listów. Przyczynek do badań nad kobietami z kręgów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „*Zapiski Historyczne*”, t. 84 (2019), z. 3, s. 57–79.
- Jakubėnas R., *Początki i sytuacja prasy w Europie i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „*Senoji lietuovos literatūra*” 20 (2006), s. 159–202.

- Jakuboszczak A., *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016.
- Jankowski R., *Śmierć matki i bliskich Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1702–1762) w świetle jego diariusza*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 23 (2015), s. 203–218.
- Kasabuła T., *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998.
- Kizik E., *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku*, Gdańsk 1998.
- Kizik E., *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów: uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001.
- Kosman M., *Pompa funebris w Wilnie doby przedrozbiorowej*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 6 (2004), s. 131–158.
- Kościół Zamkowy czyli Katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1916.
- Kowalczyk M.E., *„Żona śliczna, poczciwa i wszelkich cnót pełna”, czyli historia życia Anny Ludwiki z Mycielskich u boku dwóch Radziwiłłów (Leona Michała, a po jego śmierci Michała Kazimierza „Rybeńko”)*, w: *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 321–331.
- Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1977.
- Kuchowicz Z., *Z dziejów obyczajów polskich: w wiekach XVII i pierwszej połowie XVIII*, Warszawa 1957.
- Liedke M., *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku: studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016.
- Łojek J., *Prasa informacyjna 1729–1794*, w: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 21–23.
- Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, wyd. 7, Lwów 1931.
- Manyś B., *„Jak się ty tam dziś będziesz weselić, to i ja tu będę wesół”. O świętach i świętowaniu w korespondencji Anny z Mycielskich Radziwiłłowej z lat 1754–1762*, w: *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościk, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 159–172.
- Manyś B., *Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa i Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”. Relacje matki z synem na podstawie diariusza wojewody wileńskiego*, w: *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, red. A. Jakuboszczak, P. Matusik, Poznań 2012, s. 127–139.
- Manyś B., *Gedulingos iškilms Vilniuje po Marijos Juzefos ir Augusto III mirties*, „Lietuvos istorijos metraštis” (2014), nr 1, s. 37–45.
- Manyś B., Jakuboszczak A., *Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w listach „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, w: *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 185–200.

- Manys B., *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, w: *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa 2016, s. 171–185.
- Manys B., *Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi w świetle listów „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, w: „Acta Anniversaria”, vol. 3 (2017), s. 38–54.
- Manys B., *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014.
- Manys B., *Wjazd na województwo wileńskie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” jako przykład specyfiki kultury dworów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Europejski Wiek Osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 307–321.
- Mariani A., *Jezuici w kręgu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku. Społeczna i kulturowa rola kolegiów w Nieświeżu i w Słucku*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Profesora Macieja Serwańskiego w Zakładzie Historii Nowożytnego do XVIII Wieku Wydziału Historycznego UAM, A.D. 2014/2015.
- Matwijowski K., *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- Morka M., *Uroczystości pogrzebowe w Wilnie po śmierci Augusta II*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 147–161.
- Nowicka-Jeżowa A., *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992.
- Paknys M., *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVII a.*, Vilnius 2008.
- Petrauskienė I., *Vilniaus akademijos spaustuvė, 1575–1773*, Vilnius 1976.
- Popiołek B., *Śluby, pogrzeby, ingresy urzędnicze – ceremonie w życiu Lwowa w pierwszej połowie XVIII wieku*, w: *Lwów – miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta*, t. 9: *Życie codzienne miasta. Studia z dziejów miasta*, red. K. Karolczak, Ł.T. Sroka, Kraków 2014, s. 84–95.
- Rok B., *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995.
- Rok B., *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław 1991.
- Rok B., *Zakony wobec śmierci hetmanów w czasach saskich (1697–1763)*, w: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław 2005, s. 289–298.
- Romaniuk P.P., *Sołłohub Dowojna Antoni Józef (zm. 1759)*, PSB, t. 40, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 306–309.
- Rożek M., *Uroczystości w barokowym Krakowie*, Kraków 1976.
- Sajkowski A., *Od sierotki do rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965.
- Szybiak I., *Ignacy Jakub Massalski*, PSB, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 135–139.
- Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.

- Urzędnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1994.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2009.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai: XVI–XIX a.*, parengė I. Petrauskienė, Vilnius 1992.
- Węglorz J., *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015.
- Zielecka-Mikołajczyk W., *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012.
- Zujienė G., *Ceremoniał ingresu biskupów wileńskich w XVII–XVIII wieku*, „Barok, Historia – literatura – sztuka” 13 (2006), nr 1, s. 59–73.

Bernadetta Manyś

(Adam Mickiewicz University in Poznań)

Vilnius “pompa funebris” of Michał Kazimierz Radziwiłł
“Rybeńko” in the light of “Kurier Litewski” as an example
of magnate celebration of funeral ceremonies

Summary

The article will analyze mourning ceremonies organized in the capital of the Grand Duchy of Lithuania after death of Michał Kazimierz Radziwiłł “Rybeńko”, Vilnius Governor. A description of the funeral of one of the most influential magnates published in “Kurier Litewski” evokes, among others, the following questions: what image of a funeral ceremony was reported by information press, and what tools were used by “editors” to create the image of the deceased and his family. A basic resource of these considerations will be the first periodical newspaper published in the capital of the Grand Duchy of Lithuania – “Kurier Litewski”. Complementary knowledge is also provided by the diary of Marcin Matuszewicz, Castellan of Brest as well as the diary of Vilnius Collegium. The latter contains details of the Jesuit involvement in the organization of funeral ceremonies in Vilnius.